

צערן של שטן: הרצאה בערב ההשקה לספר לצבי ולגאון

מאת יהודה ליבס

בספר איוב (ב, ו) קוראים אנו: וַיֹּאמֶר ה' אֶל הַשָּׁטָן הֲנֹהוּ בְיָדְךָ אֶךְ אֶת נַפְשׁוֹ שָׁמַר. ועל כך אומר בתלמוד ר' יצחק: 'קשה צערו של שטן יותר משל איוב משל לעבד שאמר לו רבו שבור חבית ושמור את יינה' (בבלי, בבא בתרא טז ע"א).

שטן עצוב זה מבקש שנדרשנו על שבת צבי, אשר בספרותנו אכן מכונה לעתים בכינוי שטן. ושטן זה אינו רק רע, כי בהמשך אותו מאמר תלמודי 'אמר ר' לוי שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו'. זה בוודאי נכון גם בנוגע לשבת צבי, אשר בוודאי נתכוון לשם שמים, גם אם גמר במקום אחר. בכינוי שטן אין גם סתירה למשיחיותו, שהרי 'שטן' בגימטריה 'משיח' (ממש כמו 'נחש').

איך משיח יכול להיות שטן? נדמה לי שתשובה מסוימת לכך יכולה להימצא במאמר הראשון שבספר שלפנינו, 'השבתאות וגבולות הדת'. שם הבאתי טקסט מפירוש הפסוודו-ראב"ד לספר יצירה, שעוסק בכוכב שבתאי, ושהיתה לו השפעה מכרעת על תודעתו ופעולתו של שבת צבי. בין השאר נאמר שם 'אף על פי ששבת הוא כוכב [הממונה] על חרבן בסוד השמיטות, יש בו כח החכמה [...] והוא סוד משיח ה'".

המשיח השבתאי (תרתי משמע) בדרכו לגאול את העם והדת מחריב הוא אפוא והורס, ומכאן צערו, הדומה לצערו של שטן המצטווה לשבור את החבית ולשמור את יינה. שבת צבי לא יכול היה לעמוד במתח זה, ולבסוף נשבר בעצמו, המיר את דתו ועזב את גאולת ישראל. מיד אחרי ההמרה הודיע הוא זאת לציבור בזה הלשון: 'ועתה הניחו לי כי הבורא יתברך עשאני ישמעאלי, אני אחיכם מאמט קאפיגי' באשי אוטוראק, כי הוא אמר ויהי הוא צוה ויעמוד. ד"ך אני לדודי ודודי לי יום ט לחידושי כרצונו'.¹

כאן הביע שבת צבי, בשילוב עם ציון תאריך הכתיבה, את כניעתו הגמורה לא רק לשולטאן התורכי אלא יותר מזה לאל האישי שלו, שאין לו כבר דבר עם כלל ישראל. כך עשה בהתאם לאופיו הסטורניני, כפי שמתואר בקטע הנזכר על כוכב שבתאי, הממונה גם, לפי הנאמר שם, 'על מרה שחורה'.

גם אז אמנם לא לגמרי הניחו לו. סביבו התקבצה חבורת מומרים, ובקרבתם הוסיף שבת צבי ונקט בפעולות גאולה סודיות, כמתואר ב'דברי הימים' שכתב העד לדבר, ר' יעקב נג'ארה,² אך בסופו של דבר התייאש שבתאי סופית, ובאיגרתו האחרונה והמופלאה, שאותה פרסם אברהם אלקיים, ציווה על מאמיניו: 'קברו אמונתי בלבכם'.³ נוסחה זו היא בעיני בחינת פריזמה לפיענוח

¹ גרשם שלום, שבת צבי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 579.

² ספונות ה (תשכ"ה), עמ' רנד-רסב.

³ אברהם אלקיים, "קברו אמונתי" – איגרת מאת שבת צבי ממקום גלותו, פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 4-37.

מנעד הגישות שננקטו בישראל כלפי השבתאות מאז ההמרה, כפי שאנסה להראות עתה.

מצוה אחרונה זו של שבת צבי לא קוימה במלואה, אף לא על ידי כל המאמינים. אלה שנותרו נאמנים למשיח המומר עוד דורות רבים. אפשר אומנם שהיו כאלה שהאמונה באמת קבורה היתה בלבם, אך עליהם, כמובן, איננו יכולים לדעת. אבל היו אחרים, שאמונתם השבתאים בצבצה בסופו של דבר מתחת המעטה הכבד של יהדות קלאסית. דוגמה בולטת הוא ר' יונתן אייבשיץ, מגדולי התורה, שהיה אף שותף לחרם כנגד השבתאים, ואמונתו נגלתה לבסוף כאשר העז מישהו לפתוח קמע שכתב. את סיכום דעתי בענייניו אפשר לקרוא בפרק ד בספר שלפנינו, שכותרתו 'פולמוס עמדין-אייבשיץ'. דוגמה אחרת יכול לשמש ר' נפתלי כ"ץ, גם הוא מתנגד ומתריס בפומבי כנגד השבתאות, וליחסו האמיתי כלפיה הקדשתי כאן פרק.

בקוטב ההפוך ביחס למצוות שבת האחרונה, נמצאים חסידי יעקב פראנק שבעטו ומרדו ביהדות בגלוי, החל בעריכת טקסי פריצות וכלה בהמרת הדת ואף בשיתוף פעולה עם עלילת הדם. בביקורתי על הספר 'ערב רב' מאת פאבל מצ'ייקו, הוא המאמר החותם את הספר שלפנינו, הסברתי מדוע לדעתי אף את מדרגת ערב רב אין להעניק לאנשים אלה. הם גם אינם נושא למחקר, שכן השבתאות מעסיקה אותי בעיקר ובעצם כמקרה מבחן לגבולות הדת, ומעניינת רק כל עוד נשמר בתוכה מתח דיאלקטי עם הגרעין הדתי המסורתי, הלאומי והממוסד, מה שמתבטל אצל אותם בוגדים. כל חוקר, למקום שהוא רוצה לילך לשם רגליו מוליכות אותו. בפרנקיסטים יעסקו ועוסקים אחרים, ויש מהם שגם מהפכים בזכותם.

כל זה אמור דווקא בפרנקיסטים שהמירו ולא באלה שנשארו ביהדותם. כאלה היו בעיקר בעיר פראג, והם קמו אומנם ופרסמו בגלוי את אמונתם השבתאית, אך בדת שהקימו עדיין נותרה זיקה אל היהדות המסורתית, ועל כך אף היו הם מוכנים לשלם מחיר לא קטן. על עמדתם זו עמדתי באותו פרק אחרון בספר שלפנינו, ובפרק הקודם לו דיברתי על דתו של מיכאל קרדוזו, שגם הוא לא הסתיר את דתו החדשה, שהיא תיקון שבתאי ליהדות.

במלים האחרונות שבספר דימיתי את השבתאות היהודית הזו ל'שאר שבעיסה התוסס ומתסיס'. על הביטוי שאור שבעיסה, מבקש אני לעמוד כאן ביתר פירוט. מקורו של הצירוף הוא בתלמוד (בבלי, ברכות יז ע"א), המביא את נוסח התחינה שנהג אחד החכמים, ר' אלכסנדר, לומר אחרי תפילת שמונה עשרה: 'רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ומי מעכב שאור שבעיסה ושעבוד מלכיות. יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם'. שני דברים מעכבים אפוא את הדתיות השלמה, אחד חיצוני, שיעבוד הגויים ולחצם, ושני שבא מפנימיותו של אדם, שאור שבעיסה, שאותו פירש שם רש"י אל נכון כ'יצר הרע שבלבבו, המחמיצנו'.

שאור שבעיסה הוא היסוד הנפשי שמוליך את האדם בדרכו האינדיבידואלית שלא תמיד עולה בקנה אחד עם דרישות הדת. לכאורה עניין זה שלילי הוא בעיני חז"ל, אך למרבה ההפתעה מצינו בעניינו גם דברים אחרים: על דברי הנביא (יר' טז, יא) בשם ה': 'אֶתִּי עֲזְבוּ וְאֶת תּוֹרָתִי לֹא שָׁמְרוּ', אמרו חז"ל (ירושלמי חגיגה א, ז, טור 780): 'אותי עזבו אוותרה [= אוותר על כך] שמא את תורת שמרו. שאילו אותי עזבו ותורת שמרו, השאור שבה היה מקרבן אצלי'.

החיוב שבשאור כנראה קשה היה בעיני מהדירים מסוימים של ספרות חז"ל (משפט זה בניסוחים שונים במקצת מופיע גם במקומות אחרים שבספרות זו), עד ששיבשו אותו בזרוע וגרסו במקום 'השאור שבה' – 'המאור שבה',⁴ ומכאן נפוצה מליצת 'המאור שבתורה' בספרות המאוחרת, מאור אשר מחשיך את הדיאלקטיקה המעניינת שבמושג השאור. בדומה לכך מצינו בדברי חז"ל אף את הצירוף 'שאורו של משיח', וגם הוא נשתבש ל'אורו של משיח'.⁵

גם הבלתי מאמינים בשבתי צבי לא תמיד הביטו בעיניים רעות לחלוטין על שאור השבתאות. המהפכה השבתאית לא עברה בלי לעשות רושם גדול על היהדות בכללה, וחכמינו, גם כשראו בה עניין שלילי בעיקרו, לא התעלמו ממה שפתחה השבתאות בנפש היהודי ואין סוגר, אף שהשתדלו לקבור זאת בלבם, או להסתיר זאת בדרכים שונות.

על חשיבות היסוד השבתאי בתולדות היהדות במאות האחרונות עמד מורי ורבי גרשם שלום (שבימים אלה ימלאו מאה ועשרים שנה להולדתו). בספר שלפנינו ממשיך אנכי ומפתח דרך זו, כגון במאמר 'תלמידי הגר"א השבתאות והנקודה היהודית'. חלקו האחרון של המאמר מתחקה אחרי תולדות מושג הנקודה היהודית, בידיש פינטעלע ייד, והרעיונות הכרוכים בו. זה הוכר זה מכבר כיסוד עיקרי של היהדות המודרנית על ענפיה השונים, אך אני מצביע כאן לראשונה על המקום החשוב שתופס בתולדותיו הפירוש השבתאי למאמר הראשון בזוהר, על בריאת העולם מתוך נקודה ויוד.

שלום דיבר בעיקר על מקומה של השבתאות בעולם המחשבה המשכילית והחסידית. בזיקות השבתאיות של עולמה המיסטי והפרדוקסאלי של החסידות עסקתי גם אני בעבר, כגון במאמר על התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות, שנכלל בקובץ המאמרים הקודם שלי, סוד האמונה השבתאית. לעומת זאת, סבורני שהזיקות השבתאיות שבמתנגדות, בחוג הגאון מוילנא, הן חידוש לא קטן של הספר שלפנינו, לצבי ולגאון.

לאור זאת אפשר היה לחשוב שעניין השבתאות בכתבי תלמידי הגאון מוסתר יותר מאשר בכתבי החסידים. אך לא כך הדבר. איפכא מסתברא: הזיקות השבתאיות בחסידות נסתרות הרבה יותר, ועולות רק במחקר מדוקדק הכרוך לעתים בהפשטות. לעומת זאת בכתבי תלמידי הגאון מצאתי בשפע גם רמזים

⁴ ראה על כך הערת המהדיר שלמה בובער למהדורת מדרש איכה רבה שלו, ווילנא תרנ"ט, ב ע"א (על פתיחתה ב) הערה יב.

⁵ ראה רות קרא-איונוב קניאל, קדשות וקדושות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשע"ד, עמ' 129-130.

וגימטריות המתאימים לשמו של שבתי צבי, ושמקורם בספרות השבתאית, מה שלא נמצא בחסידות.

כך הוא אולי דווקא מפני שהחסידיים מראשיתם נחשדו בשבתאות, חשד שמופיע הרבה בספרות הפולמוס נגדם. כדי להתגונן עמלו החסידיים להסתיר זאת ככל יכולתם. אך המתנגדים לא נצרכו לכך כלל, הם היו מראש מעל לכל חשד בזיקה שבתאית, ולכן לא מצאוה החוקרים גם בשעה שהדברים היו גלויים כמונחים על שולחן.

מדוע אפוא נחשבו המתנגדים לשלומי אמוני ישראל המובהקים ביותר? לדעתי לאו דווקא מפני הקפדתם והחמרתם בקיום המצוות, שהרי למעשה החסידיים מקפידים לא פחות, אלא מפני שליטתו המוחלטת של הגר"א בתורה על כל ענפיה ומכמניה, שאותה הוריש גם לתלמידיו. עליונותם של אלה בתורה הוכרה בכלל ישראל, אך בראש וראשונה בתודעתם העצמית של הגאון וממשיכיו, שראו את התורה כרכושם ונחלתם שיכולים הם לעשות בה כרצונם. את הביטוי התיאורטי המובהק ביותר לכך אפשר למצוא אצל הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, נצר לאותו ענף רבני, שמתאר את רבותיו ויחסם לתורה בספרו איש ההלכה. בשמו של ספר זה יש לדעתי אף קונוטציה סקסואלית פטריארכאלית, בדומה לצירוף איש האלהים, לפי פירושו הזוהרי ל'בעלה דמטרוניתא'.

מעמדו של הגר"א בעיני עצמו היה אף למעלה מזה. הוא ראה עצמו כמשה רבנו שחזר לעולם וקיבל בחזרה את כלתו, היא תורת משה, שהוא בעלה האחרון והאולטימטיבי, שבפסיקה סופית ומוחלטת מחלץ אותה מכל המחלוקות הקודמות. דמות זו של משה קיבל על עצמו הגאון מחטיבת רעיא מהימנא הזוהרית, שאותה העריץ במיוחד. כך הראיתי במאמר 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות', הכלול בספר שלפנינו, וביטי רואי, תלמידתי וחברתי, הוסיפה ואישרה זאת במאמר משלה.⁶

וכך אצל הגאון ותלמידיו, עסק התורה וחינוך שניבועו מתוך ידע אינטימי, אפשרו גם הכלה של השבר השבתאי ואף ניצולו לבניין רוחני מחדש, כי אין כמו התורה מזרז ומרפא לצער של שטן.

היחס לשבתאות הוא אכן סוד גדול אצל רבים וטובים, ולעתים יימצא בו אף מפתח לצפונות לבם. דוגמה לכך יכול כמדומני לשמש ש"י עגנון, שעל סוף דעתו ביחס לשבתי צבי דומני שעדיין לא עמד איש. בסוגיה זו נוגע אני בספר זה במאמר על הסיפור העגנוני הקצר 'זכות אבות', אשר מציג לכאורה את המקובל הגדול ר' נתן שפירא בעל מגלה עמוקות כהיפוכו החיובי של שבתי, ואני מצאתי להפתעתי שכאן נוקט עגנון בדרכים מחוכמות להפליא דווקא כדי להקטין את דמותו של ר' נתן ביחס למעמדו האמיתי בקבלה ובעיני חכמי הדורות, מקובלים וחסידים ואף נוצרים נסתרים, שהסיפור זכות אבות נשען על סיפורים שסיפרו

⁶ ביטי רואי, "היו משקים לתורה": זיקת הגאון מווילנא לספרות תיקוני הזוהר, דעת 79 (תשע"ה), עמ' 54-11.

הם, והוא מביט בהם כאילו בזכוכית מקטנת. כל זאת פרשתי שם בעדויות ברורות וחזקות, אך מה פשר הדבר – אינני יודע. לאלהי ש"ץ פיתרונים.